

Т. Г. МОВША

ЗОБРАЖЕННЯ ПТАХІВ НА РОЗПИСНОМУ ПОСУДІ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Серед різних за часом дуже складних орнаментальних зорів кераміки трипільської культури заслуговує на увагу малопоширений тут сюжет птаха. Ще до недавнього часу він був відомий лише в пластиці, та й то зустрічався в поодиноких екземплярах чи у вигляді малої скульптури (Лука-Врублівецька¹, Фрумушика², Городниця³, Коломийщина I⁴, поселення біля м. Немирів⁵), чи у вигляді зооморфних посудин (Лука-Врублівецька⁶, Мечгур⁷). Аналогічна картина характерна також і для інших давньоземлеробських культур Південно-Східної Європи. Тому виявлення цього зооморфного сюжету в орнаменталії розписного посуду є цікавим. Окремі зразки його були відкриті давно, найбільш цінні з них знайдені в останні роки.

В цій замітці наводяться малюнки птахів на трипільських посудинах і, не претендуючи на широке узагальнення, робиться спроба розкрити смислове значення деяких з них.

Відомо десять малюнків птахів на трипільському посуді. Серед них є стилізовані і реалістичні зображення. Вони походять з таких пунктів: Кошиловці (1 зображення)⁸, Вихватинці (1)⁹, Жванець (3)¹⁰, Варварівка (2)¹¹, Старі Каракушани (1)¹² та Сушківка (1)¹³. В зв'язку з тим, що матеріали з Варварівки (Молдавська РСР) її дослідником В. І. Маркевичем ще не введені в науковий обіг, нами публікуються знахідки лише з п'яти пунктів.

¹ С. Н. Бибииков, Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре, МИА, № 38, М.—Л., 1953, стор. 27, рис. 11, 2.

² C. Matasa, Frumusica, București, 1945, tabl. LVIII, 432, 433 a, b, 434.

³ M. Smiszko, Tymczasowe sprawozdanie z badań na osadzie neolitycznej w Horodnicy, pow. Horodenka, Extrait du Buletin de l'Academie Polonaise de sciences des lettres, Cracovie, 1939, стор. 71, рис. 5.

⁴ Не опублікована, зберігається в фондах Київського історичного музею.

⁵ С. С. Гамченко, Спостереження над даними дослідів трипільської культури 1909—1913 рр., Трипільська культура на Україні, вип. 1, К., 1926, стор. 36.

⁶ С. Н. Бибииков, вказ. праця, стор. 62, рис. 40.

⁷ Розвідка М. А. Кетрару, Фонди музею АН Молдавської РСР, м. Кишинів.

⁸ S. Nadaczek, Osada przemysłowa w Koszyłowcach z epoki eneolitu, Lwów, 1914, табл. XXI, 89.

⁹ Т. С. Пассек, Итоги работы в Молдавии в области первобытной археологии, ҚСИИМК, вип. 56, М., 1954, стор. 93, рис. 48, 1.

¹⁰ Розкопки автора 1962 р.

¹¹ Зберігаються в музеї АН Молдавської РСР, м. Кишинів.

¹² Розвідка М. А. Кетрару, Фонди музею АН Молдавської РСР, м. Кишинів.

¹³ Фонди Київського історичного музею, № А 25/132.

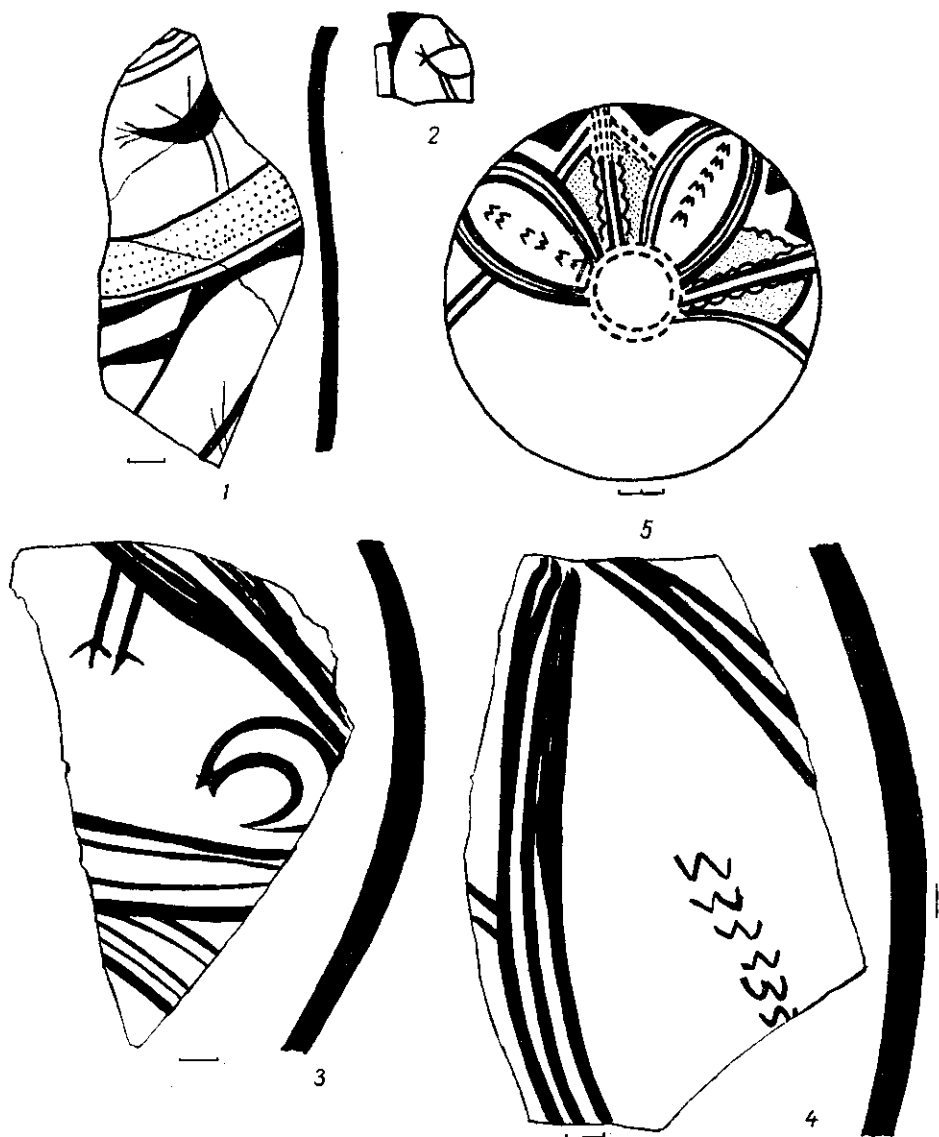

Рис. 1. Зображення птахів на розписній кераміці трипільської культури.
 1 — Старі Каракушани; 2 — Кошпівці; 3, 4 — Жванець; 5 — Вихватинці.

Малюнки птахів, як правило, знаходяться на вільній від розпису поверхні, всередині (Вихватинці), у верхньому орнаментальному поясі або на плічках посудин. Це група птахів в польоті (Вихватинці, Жванець), поодинокі (Варварівка) та парні (Жванець) зображення.

Наводимо їх опис, переходячи від простих до більш складних мотивів.

Уламок посудини з зображенням птаха із трипільського поселення в с. Старі Каракушани, Єдинецького району, Молдавської РСР походить з розвідки М. А. Кетрару. По типу зібраної кераміки поселення Старі Каракушани датується етапом γ I. Уламок розписаний фарбою двох кольорів — чорною та червоною. Малюнок птаха силуетний, розташований у верхній частині орнаментального поясу в проміжку між стрічками. Виконаний чорною фарбою. У птаха вигнутий тулуб, трохи відведені назад довгі ноги, широко розставлені (передані двома лініями), підняті крила, розпушений піднятий хвіст (з чотирьох коротких ліній). Птах зображений в русі, ніби перед польотом (рис. 1, 1).

Найближчим до малюнка птаха з с. Старі Каракушани є зображення на уламку посудини з пізньотрипільського поселення Кошиловці-Обоз¹⁴ (рис. 1, 2). У птаха з Кошиловців-Обоз також підняті крила, розпушений короткий хвіст, він ніби перед польотом. Але на відміну від попереднього малюнка зображення його контурне, лінійно-силуетне.

Три цікаві малюнки птахів були нещодавно знайдені автором цієї замітки на пізньотрипільському поселенні етапу γ I в с. Жванець (урочище Лиса гора), Кам'янець-Подільського району, Хмельницької області.

Зображення двох стилізованих птахів збереглося на уламку стінки великої розписної посудини, який було виявлено під час розбирання зсуву культурного шару. Зовнішня поверхня його світло-жовтого кольору, з слідами лощіння. Внутрішня, як і черепок на зламі, — рожевого кольору. Орнамент нанесено коричневою фарбою. Він складається з відрізків стрічок, що сходяться під кутом. Між ними розташовані зображення двох птахів. Малюнки птахів збереглися фрагментарно, але доповнюють один одного (рис. 1, 3). Птахи зображені в профіль, в стилізованій манері, крупним планом. Виходячи з композиції малюнка, вони, певно, були обернені голівками в протилежні боки і розміщені один під другим.

Від птаха, намальованого вище, зберігся тулуб у вигляді стрічки з двох широких пасом, які поступово звужуються до довгого опущеного хвоста (кінець його припадає на злам посудини). Спереду, на невеликій відстані одна від одної двома паралельними вузькими смугами передано довгі ноги з широко розчепіренними пальцями.

У нижнього птаха тулуб утворений стрічкою з двох широких смуг, підкреслених всередині вузькими лініями. Двома мазками намальована обернена назад голова. Зігнуті смуги з одного боку з'єднуються, закінчуючись невеликим дзьобом, з другого — незамкнуті, наближаються до тулуба, утворюючи стилізовану, граціозно повернуту за спину голівку на довгій шиї. Нижче малюнка птаха є відрізок стрічки, проведений до його тулуба під гострим кутом. На думку М. А. Воїнственського та В. П. Житеріна, ці зображення близькі до фазанів.

На цьому ж поселенні також під час розбирання зсуву культурного шару знайдено ще один уламок кераміки, що нас цікавить. Це частина плічків великої посудини, на світло-коричневому фоні якої всередині овала, утвореного широкими стрічками, коричнево-чорною фарбою зображена зграя птахів (рис. 1, 4). Шість сильно стилізованих птахів з широким розмахом крил летять ланцюжком. За визначенням М. А. Воїнственського та В. П. Житеріна, вони нагадують гусей, проте

¹⁴ С. H a d a c z e k, вказ. праця, табл. XXI, 89.

значна стилізованість малюнка не дозволяє їм це стверджувати. Можливо, це журавлі.

Точну аналогію цьому зображенню знаходимо на чаші з поховання № 13 Вихватинського могильника¹⁵. В чотирьох овалах (всередині чаші збереглося лише два овали), які символізують сонце, намальовані ланцюжки птахів, що летять (рис. 1, 5).

Мотив птахів в польоті, певно, мав значне поширення в орнаментативній кераміці трипілля. Ми його бачимо на жіночих кубічних фігурках з Усатова¹⁶, Вихватинців¹⁷. На них нанесені ряди заглиблених зображень, які стилістично зіставляються з описаними. При всій схематичності малюнка помітний той же стрункий ряд, той же розмах крил. Тут поєднуються символи птаха і жінки.

Особливо цікавим є складний орнаментальний сюжет з малюнком двох птахів на третьому уламку посудини з Жванця, знайденому в напівземлянці № 1. Зображення збереглося на великій частині стінки посудини шаровидної форми з конічними вушками — ручками (рис. 2).

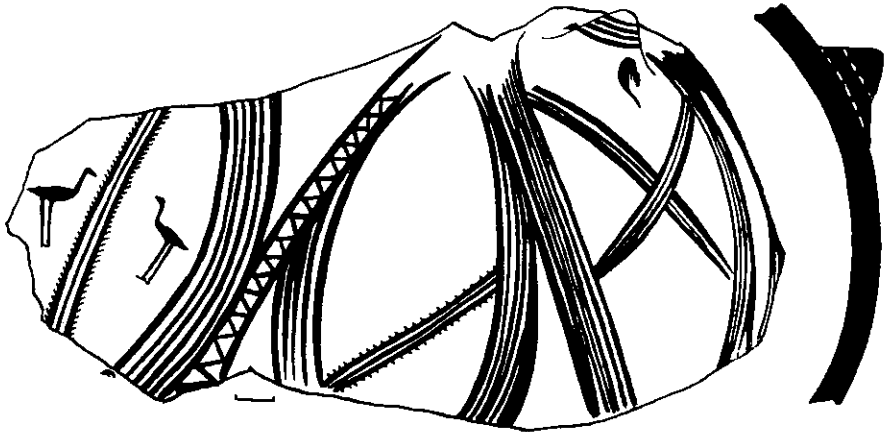

Рис. 2. Орнаментальний сюжет на посудині з пізньотрипільського поселення в с. Жванець.

Поверхня та маса уламку рожево-пального кольору, лощена. Малюнок виконано чорною фарбою у вигляді широкого поясу на плічках посудини. В овалах із стрічок, що характерно для пізнього трипілля, розміщені зображення птахів. На фрагменті збереглося три овали. У одного овала, праворуч, вгорі є конічне вушко, розписане концентричними лініями, під ними розташований косий хрест — знак сонця. Другий овал навскіс пересічений вузькою стрічкою з тичинками. У третьому овалі міститься основний сюжет орнаменту — зображення двох птахів, між якими проходить вертикальна стрічка з тичинками. Зображення птахів реалістичні, вражають тонкістю малюнка. Птахи, обернені один до одного, намальовані в профіль. У них довгі шиї, невеликі голівки з дзьобом. Тулуб з коротким хвостом. Ноги довгі, злегка виставлені наперед, на їх кінцях позначені пальці (рис. 3, 1).

Прямих аналогій цим зображенням в геральдичній позі немає. За визначенням А. М. Воїнственського та В. П. Житеріна, малюнки зображують лелек або журавлів. Якщо прийняти перший варіант, то в геральдичній позі намальовані лелеки, вони стоять перед вертикальною стрічкою з тичинками, які можна тлумачити як дерево життя.

¹⁵ Т. С. Пассек, Итоги работы в Молдавии в области первобытной археологии, КСИИМК, вып. 56, стор. 93, рис. 48, 1.

¹⁶ В. И. Селипов и Е. Ф. Лагодовская, Раскопки Одесского историко-археологического музея под Одессой в 1936 г., СА, 1940, № 5, стор. 244, 6.

¹⁷ Т. С. Пассек, Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья, МИА, № 84, М., 1961, стор. 173, рис. 47, 3.

Близьке зображення до описаного виявлено нами серед керамічних матеріалів відомого пізньотрипільського поселення Сушківка. На уламку посудини з ребристим профілем низьких плічків збереглося зображення птаха та двох рослин чи дерев по обидва його боки (рис. 3, 2). Зовнішня поверхня посудини коричнюватого кольору з рожевими пля-

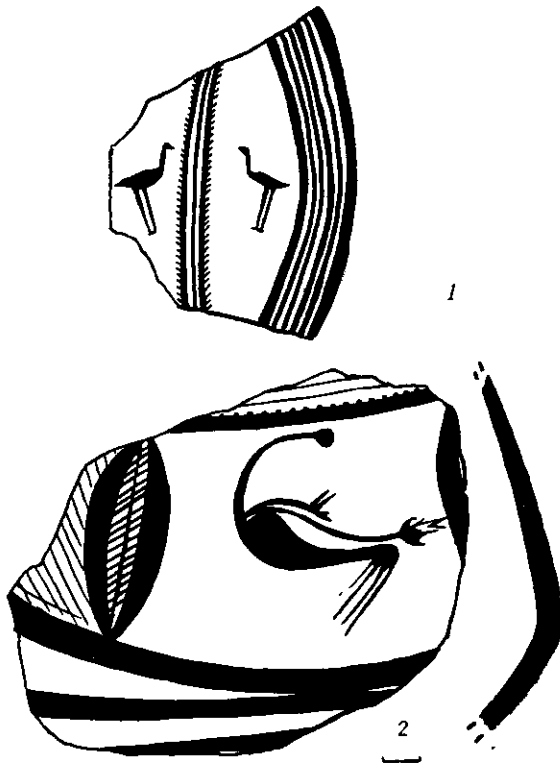

Рис. 3. Зображення птахів на посуді.

1 — з пізньотрипільського поселення в с. Жванець; 2 — з поселення в с. Сушківка.

мами. Орнамент виконаний коричневою фарбою. Малюнок птаха зображений на плічках між горизонтальними стрічками — верхньою широкою з вузьких ліній та нижньою з двох широких смуг. Остання смуга є тим нижнім поясом, який Б. О. Рыбаков вважає за землю¹⁸. Від неї піднімаються видовжені овали, зображені широкими стрічками. Всередині вони заштриховані навскіс проведеними лініями з вертикальною смугою посередині. Повністю зберігся лише один овал з лівого боку (рис. 3, 2). Між овалами намальований птах. Зображення його силуетне, динамічне, як і птаха з Старих Каракушан. Птах з піднятими крилами (переданими двома мазками), пушистим хвостом, що закінчується довгими перами, довгою шиєю (у вигляді вигнутої смуги) з овальною невеликою голівкою, граціозно відкинутою назад. Ноги зображені досить стилізовано. Кожна з них у вигляді двох ліній. Вони відведені до хвоста і виставлені наперед.

По аналогії із зображенням на посудині з Жванця можна припустити, що і на посудині з Сушківки було також два птахи, які, певно, стояли в тій самій геральдичній позі.

Всі описані малюнки птахів походять з поселень пізнього етапу трипільської культури (γ I, γ II). На попередніх етапах трипільля зобра-

¹⁸ Б. А. Рыбаков, Семантика трипольского орнамента, Тезисы докладов, посвященных итогам полевых исследований 1963 г., М., 1964, стор. 23—25.

ження птахів ні в заглибленому орнаменті, ні в розписі досі невідомі.

У більшості випадків зображення контурні. За характером живопису вони звичайні для трипільської кераміки. Птахи подані в профіль, в традиційній манері звіриного стилю (крім птахів в польоті), на відміну від зображень людей, які завжди виконувались в плані.

Як свідчать палеонтологічні дослідження, на поселеннях трипільської культури на сьогодні відомі птахи 12 видів. Особливо різноманітна пташина фауна Луки-Врублівецької. За визначенням В. І. Бібікової¹⁹, фауна птахів з цього поселення представлена такими видами: каюк, яструб стерв'ятник, орлан білохвіст, гуска, тетерів, перепел, дерак, неясить сіра, сойка, дрізд.

Невелику, але цікаву видову кількість кісток птахів дали розкопки пізньотрипільського поселення в с. Цвіклівці. М. А. Воїнственський відзначає у фауні птахів з Цвіклівців два види: вальдшнеп і перепел.

Охарактеризовані нами зображення, поряд з залишками кісток, не тільки вказують на значне місце пернатих в полюванні трипільських племен, а й відображають їх релігійні уявлення. Розглянуті малюнки птахів, безумовно, символічні. В поєднанні з іншими зображеннями вони часто створюють складний орнаментальний сюжет, становлячи в ньому головну композиційну частину.

В орнаментах тісно переплітається ряд символічних зображень: птаха і сонця (Вихватинці), птаха і жінки (Усатово), птаха перед деревом життя (Сушківка, Жванець). Особливо цікавими є орнаменти на посудинах з двох останніх пунктів (рис. 3), розкриття смислового значення яких являє значний інтерес. На обох посудинах зображення, можливо, близькі за змістом. Малюнки птахів знаходяться в середньому орнаментальному поясі, в «повітряному просторі», за Б. О. Рибаківим²⁰. На уламку кераміки з Сушківки, крім того, зберігся і нижній пояс — земля, від якої піднімаються видовжені овали, що, певно, зображують якісь рослини або дерева.

Більш складний орнаментальний узор на посудині з поселення в Жванці (рис. 2). Тут є знак сонця, характерний для пам'яток пізнього етапу трипільської культури, птахи в геральдичній позі перед вертикальною стрічкою з тичинками з обох боків — зображенням дерева життя, які, як відомо, символізують сімейне вогнище та родючість.

Т. Г. МОВША

ИЗОБРАЖЕНИЕ ПТИЦ НА РАСПИСНОЙ ПОСУДЕ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

Среди орнаментальных узоров расписной керамики трипольской культуры заслуживают внимания изображения птиц. Все они (известно десять рисунков) происходят только с поздне трипольских поселений: Кошиловцы-Обоз, Выхватинцы, Жванец, Сушковка, Старые Каракушаны. Рисунки птиц силуэтные или контурные. Выполнены в основном в традиционном трипольском стиле изображений животных.

Особое значение приобретают изображения птиц в геральдической позе из Жванца и по аналогии с ними, можно предположить, из Сушковки, а также изображения стаи птиц на чаше из Выхватинцев. В композиции рисунка на сосуде из Жванца, по-видимому, изображены аисты перед деревом жизни, символизирующие семейный очаг и всяческое плодородие.

¹⁹ В. И. Бибикина, Фауна поселения Лука-Врублевская, МИА, № 38, 1953, стор. 433.

²⁰ Б. А. Рыбаков, вказ. праця, стор. 24.